

מיכל גוברין

שובם של האבות

בלילות הם נקבצים, מערטלי ארונות
במיחד אלה שמהו שלהם נשמר בארונות שנפרצו בבית
דורות דורות הם נקבצים לתבע את צלם, את הדם
עכשו משקעקעו הקירות

לא מסתפקים עוד בציון מותם וקבורתם על שער סדור 'שערי רחמים' לר'
יעקב עמדין

לא בצלום מכתב בכתב-יד רבני שהלך לירושלים מאוקראינה
אפלו לא בקולות הילדות, המצטרפות אלי במלנה מלכה, לרצות
את הסבא הרוקד כל הלילה בחצר בתי הורנשטיין

קולותיהן הרבים נשזרים
בקולי סביב גר הבדלה
ואורגנו ומיץ ענבים בלחיהן
המנמנמות מעלפון השבת

לא, הם לא מסתפקים עוד במחוות נדיבות (אם כי מועטות) אלה
תובעים עכשו לעצמם את החלל, לפחות בלילות
לפחות עד שינחו המרצפות, יטיחו הכתלים, ילבנו
וחרטום הדירה יפליג שוב לזריחה הרחק ממקור אפלתם

בלילות הם נקבצים, מודדים את חדרי הילדות
מבררים אותן לאשיותיהן, לזרען, לערוב העבור ברחם
מי השפיר שהעלו, חלילה, עכירות תשוקה זרה, פרוצה
לזמן הנצב על טלפיו וקצף בהול בנחיריו

בלילות הם נקבצים, מכלים את תאותם בחלל
המרצף בדמי שלומם, בנקם מותם, באפר
שהם מפזרים על הסף עם ברכה מאררת
גודרת גבול לצוררים בדבור מהיר, מתנגן

בלילות הם נקבצים, מנינים מנינים, להריסות
נדחקים לסיד הטרי, לטיט, לשפכטל
לכן מאבקות גלימותיהם בשבלהקה אחת הם מגביהים עם שחר –
ידעתי זאת מהנוצה הכחלה שהושיט לי חאסן

מעביר בך טיחים על לחייו הקרירות של כתל:
נוצת טוס הדיו שצנחה כשפרחו במשב זדוני
מבעד לספת הנילון המגחכת שהקמנו
מתרחקים אל אפק מרצד באותיות.

והרי ידעתי שישובו. הן נתנו סימנים.
בכר חדשים נשרכו כנפותיהם במצעים
השוחים בזעה. ועתה, משנמלטנו על גב הדג
המפרפר בקשקשי הבקר

הם נחפזים להשחיר את הכתל בצללי ארון
בטרם תסגר המחלה מבעדה יחמקו
בטרם יתקרב צחוק הילדות
לסדינים המסידים מחדש.

גם מפות לבנות הם נחפזו למתח, עורכים קערת סדר
יודעים כיצד יוטלו עליה טפות דם ויזין ודמעות לדה ונדה
– עסקי נשים להם בפלג זה של המחלה
עסקי נשים רחמניות, שטיפות בהבלי הזמן.

13.3.2000

ותבוא רוח גדולה ותשאני אל ההר

ותבוא רוח גדולה ותשאני אל ההר
והרי הוא יבש
נגעה בו יד החרבון
רק אבנים עולות בו בלחיי
הישנים

ושם קברי היולדות
שנבקעו מבכין על ילדיהן
שלפניהן, לא בעתם
מתו
ושם קברי הנשים הכבודות
שידיהן הפרישו חלה
למנחות
ושם הקול סובב בין תרולים

אומר למי שיטה און
וירגם באבנים
יקרא למי שיחפץ
ויסקל את השוטנים

ושם הרוח בעיני
ואור על לשוני
ועוברות ארח עצומות עינים
בצל האבן והאוטובוסים
משרכות את ימיהן
המשפסים בקפיצה
לא אוו אתי לבן לבצע
לחממו באור
בעשן לחם נאפה במערות

ושם שוכני עפר מקיפים
את רגלי בלחשם:
"עלי אלינו היולדת הכבודה
עלי אלינו בת שוקים ואגן
עלי אלינו מהחיים
הישנים בשכחה.
מה מתקו פעמיך לרגבינו
עקבי קולך המקישים לאבן
נושאים בעמוד אבק
את קולותינו.
בואי, בואי והטי
כדך אל אפרינו
שמעי, עולה הקול מתוך החרס
עולה הצליל האחר הנשפח
עולה קולנו העמק בגשם
שוטף את שערי העיר
במשברי ים אחרון
הקם מבטן ההר"

בְּכָה עֵנוּ הַקּוֹלוֹת עַל הַמְדָרוֹן הַחָרֵב
מְכַסִּים בְּעֶפֶר אֶת עַקְבֵי
נְקוּיִם בִּיבֶשׁ הַבּוֹקֵעַ כְּמוֹ דָבֶשׁ
עַל שִׁפְתָי:
”שְׂאֵי בְּפִעְמֶיךָ אֶת הַתְּפִלָּה
שְׂאֵי אוֹתָהּ, אֶת הַתְּחִנָּה
פְּזִירֵי אֶת הַמִּית הַקּוֹל
הָעוֹלָה מִהַבְּקָעָה
עוֹנָה לְקוֹלוֹת הַתְּפִלָּה
הַמְצַפִּים לוֹ פְּלִיזָרָה
שִׁירוּהָ בְּרִבְבֵיכֵיו.”

בְּכָה עֵנוּ הַקּוֹלוֹת מִהַקְּבָרִים
בְּצַעְדֵי הָעוֹלָיִם בְּהָר
וְתָבוֹא רוּחַ גְּדוּלָה וְתִשָּׂאֵנִי

מצבות

בְּמִבְרַשֶׁת וּסְמֵרֵטוּטִים הִגִּיחַ מִבֵּין הַמְצַבּוֹת
וּבְכָר הַחֵל לְשִׁפְשֹׁף אֶת הָאֶבֶק מֵאֲבָנֵי
שׁוֹכְנֵי עֶפֶר, מִסִּיר אֶת הַלוֹט מִמִּשְׁכָּבָם.

הַפְּסִיק מִיַּד כְּשִׁסְמַנְתִּי אֲחוֹזוֹת אֵימָה
נְסוּג גְּלִמְנֵי מִדָּדָה, לֹא מִתְעַקֵּשׁ לְשִׁבֵּשׁ אֶת
סְתֵמִיּוֹת הַצְּהָרִים הַנִּצְתִּים אֶל דְּעֵיכֶת הַיּוֹם.

וְלָמָּה שִׁיחְרִיד מֵה שֶׁנִּשְׁחַק בְּאֵן
צוּמַח מִהַעֲצָמוֹת בְּפִאָרוֹת זְרוּע וְרֶדֶד
נוֹבֵעַ בְּפִלְגֵי בָזָב שֶׁל אֲמוּנָה חֲרָבָה

אֶת הַשְּׂמוֹת נִקְּהָ. הַבְּרוֹת
סְפוּרוֹת וְהַפְּסִיק כְּמוֹ גְּמִגּוּם
תִּינוּק לְסִבִּים שֶׁמְזַרְעֵם נִבְט

כְּמוֹ צֶלֶה הָאֶבֶן הַרוֹכֵן
אֲשֶׁר הִטְלֵתָּ פֶּעַם לִפְנֵי שְׁהִשְׁתַּרְגְּוּ
בְּשָׂרֵינוּ לְבָשָׂר מְצֻמֵחַ בְּשָׂר.

רְדוּם הָעֵמֶק בְּשֵׁאוֹן הַמְּכֻנֵּיזוֹת
שִׁכְבַת אֶבֶק שֶׁל זֶרַע שִׁיבֵשׁ
מִנְחַת עַל יְרֵכֵי הָאֶבֶן וְהַמְצֻבוֹת

עוֹד מְעֻט יֵתֵם הָאוֹר שֶׁנִּגְגָה רָגַע
מִבְּלֵי שִׁיקְטָף הַפְּרִי שֶׁכֵּה הַבְּטַח

הר הזיתים 30.11.03

הַשְּׁבִיל

זֶהִיר מְאֹד הַשְּׁבִיל הַיּוֹרֵד וְעוֹלָה
עַל הַר הַזֵּיתִים רַק פְּעָמֵי מְשִׁיחַ
מִהַדְּהָדִים בְּחִלּוֹקֵי הָאֶבֶן שֶׁהוֹרְמוּ
וְהִנְחֹו עַל הַמְצֻבוֹת

זֶהִיר מְאֹד הָרָגַע בְּפִשּׁוֹק הָעֵמֶק
כְּמֵה זְכָרִי בְּשָׂר הוּא אוֹחֵז
כְּמֵה זְכָרִי פְּרִיָּה וּרְבִיָּה
נְחִים בְּחִיק רַחֲמוֹ שֶׁל מֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ

זֶהִיר מְאֹד הָעֵמֶק הַמְּאֶבֶק
יְרֵכָיו מוֹצְקוֹת אֶבֶן וְזֶהֱב
שְׂדֵי מִתְנַזֵּים אֶת שְׁאֲרֵית הָאוֹר
אֶל מוֹל הַשַּׁעַר הַנְּעוֹל שֶׁל רַחֲמָיו

גת שמנים 30.11.03

הַאֲדָמָה זֹכֶרֶת

לְאַבְרָהָם אֲרָגוּב

כְּתוּבוֹת צְבוּעוֹת עַל סֵלַע בֵּין צְנוּרוֹת
וְשִׁיבֵר לֵיד בְּרֵכֶת הַמַּיִם
שֶׁטַח יְחִידִי לֹא מְעַבֵּד סָבִיב תַּל הַחֲרָבוֹת
הַמַּיִם מְכַסִּים מֵה שְׁהִיָּה, וּבְשָׂדוֹת קָמָה.
מֵה קָבוּר כָּאֵן? מִי?
הַאֲדָמָה זֹכֶרֶת. וְאוּלַי לֹא

הַאֲדָמָה זֹכֶרֶת בְּחֲצֵרוֹת קְבוּץ יֶשֶׁן
שִׁבְרֵי בָלַיִם וְתַלְתֵּת אוֹפֵן עֲזוּב שֶׁל נְכָדִים
הַנְּחַפְזִים בְּמֵאוֹדָה, "חֶבֶל עַל הַזְּמַן"
חֶבֶל עַל דְּאֲבָדִין וְלֹא מִשְׁתַּכְּחִין,
וּבֵין חֲרָבוֹת מְרֵאָסָס בְּצֵל גְּדֵרוֹת הַסְּבָרָס וְהַשְּׂכָחָה
מִבְּכֵים סְרָפְדִים אֶת מוֹת סִיָּרָא.

חֶבֶל עַל הַזְּמַן הַעוֹבֵר בְּאַגְלִים שְׁקוּפִים מִיָּד לֵיד שֶׁל הַבוֹרָא כָּל בְּקָר
חֶבֶל עַל הַזְּמַן הַפְּרָאִי כְּאִלֵּה נִתְּנוֹת מֵהַסֵּלַע עַד לְסֵלַע הַבָּא
חֶבֶל עַל הַזְּמַן הַטְּמוּן בְּשֵׁרֵשֵׁי הַקָּמָה, הוֹפֵךְ לְאַבְקָה וּלְבֵן וְשׁוֹב לְאַבְקָה
כְּמוֹ זְרוּזִיף הַשֵּׁתָן הַמְּבַעֵבַע וְנִבְלָע

לֵיד הַצְּנוּרוֹת שְׁפָרִירִית מְרֵשֶׁרֶשֶׁת מְכַנְפֶּת כְּשַׁעוֹרָה
וּבְמֵרוֹם הַתְּכַלֵּת מְרַעֵיד הַמְּטוֹס הַד בְּלִבָּד
כְּמוֹ בְּרַחֲשִׁים מְסַתְּחָרְרִים מֵעַל הַזְּרוּזִיף שֶׁנִּסְפָּג
רַק צֵלִם קִיִּם לְרַגַע – לֹא הֵם וְלֹא רַחֲשֵׁם

בית השיטה, חורף 2003

סליחות

יום השנה למוותה של אמא נשלף מתוך הזמן
אדם פשחלת הערב היורד לאט.
בין שלהי קיץ ובכרות הסתו יברא הזמן מחדש
ובינתיים תרוה הלבנה סליחות ותתמעט.

קולה של אמא המזיף בשירה מקים
את המעורר לסליחות לבית הכנסת של הרמ"א.
מה עורר בה בנעוריה על משפכה?
מה הקים בה משנמחק?

ומה מעוררים בי פעמיה החוצים
את נהר השתיקה המשחיר בעמק?
מה הקול המזיף חורק בקוצים
מקים משברי ים קדמון שלחשו באן פעם?

עמק המצלבה, י"א אלול, תשס"ג

שיחה (בפרגמנטים) עם מוות בחרוז ובמשקל,
ילקוט אפיטפים מבית הקברות בברודי
(מצאו, פענחו והביאו לדפוס, אירנה צייטלין ועמנואל גלמן)

מצבה מבית הקברות היהודי בבוסק (אוקראינה), צילום: אירנה צייטלין, 2003

מבין הדפים הארוכים, המנוקדים, הם ניצבים. נכנסים הביתה. אריה ליב
ה"ר משה דוד ליפשיץ, מרת רחל לאה בהרב, חיים אליקיים געציל בהרב,
אריה בן יהודה, הגבירה מירל אשת הגאון הר' אטר שפירא ניתו של
הקדוש מורנו עקיבה איגר ז"ל. קולם "מר צורח"... קובל, "איך עזבתני",
קורא: "פנה הלום עובר ראה הציון הלזה".

אפיטפים מבית הקברות העזוב בברודי בכתב-עת לשירה. מצבות עם
ניקוד על נייר כרום, קוראות מהדף בקולות שחרזו והקימו וחצבו ועיטרו
ושילמו, נרצחו או עזבו.

מה ביניהם ובינינו?

קברים יהודיים נטושים. האם זו מטאפורה לעבר יהודי, לקשר המורכב ומכיל־ההפכים עם ההורים ועם קבריהם, והעתיק כימיו של הסיפור היהודי? – קיום המוגדר על־ידי ההורים (מה שהנאצים חיפש עד לדור שלישי ורביעי, ומה שלאקאן, בדברו על החיות היהודית הייחודית, מכנה "שארית", "חוטר מגזע"¹), מול נדודים שעקרו את הדורות מקברי ההורים; מסורת אבות וקדושת הקבורה שלא הקימה פולחן מתים וקברים; הנחלה הראשונה שקונה אברהם, מערת המכפלה, היתה למטרות קבורה, אך גם היא לא מנעה את קבורת רחל על אם הדרך; יעקב ויוסף משביעים את ילדיהם להעלות את גופם ממצרים, מפחד שקבריהם יעזבו במצרים, ואילו אלפי הקברים של בני ישראל הנתרמים בגושן רודפים אחרי הזיכרון המיתי, ומתגלגלים, אולי, לגופותיהם הנטושות של מתי מדבר.

דורות החיים המשיכו תמיד בנדודיהם, לוקחים איתם ספרים ושמות מקומות (ההופכים לשמות משפחה, או לשמות ישיבות), ומותירים מאחור בניינים מועטים, ציוני כמה רחובות "של יהודים" ובתי־קברות. מצבות עבריות פזורות על פני העולם כמו ספרייה ענקית של דפי אבן תלושים, כמו מפת נדודי הקהילות, אשר, כבסיפורו של בורחס, מונחת על המקומות עצמם. בקוצ'ין, בין פרות קדושות ושיחי בננה שעליהם גדולים כאוזני פיל, בטסמניה, בפראג, בפרובנס, ובצפון אפריקה. ותמיד אותם שמות חקוקים באבן – משה, אליהו, שרה, לאה האשה הכבודה.

אחרי שהכול נמחק נותרות המצבות נוצרות הזיכרון. עזובות, חשופות לתשוקות חילול וניתוץ, נתונות לחסדי זרים, מופקרות לתאוותם של יומי בנייה, לחוקים משתנים. גם המצבות באוקראינה, בשקט שעל גדות שדה משתפל לנחל, תימחקנה, כמו קודמותיהן בפרנקפורט או באלג'יר, אם לא תהפכנה למשאב תיירותי לסיורי שורשים עם דוכני משקה ומזכרות, או למוקד לעלייה לרגל לצדיק שקברו יתגלה שם פתאום.

קברים נטושים. מטאפורה לסיפור היהודי, לניגוד בין זיכרון ונטישה, שעוקצו מעולם לא קהה. פצע העולה משירתו של איציק מאנגער, יליד צ'רנוביץ, הסמוכה לברודי, הכותב ערב החורבן ולמחרתו. ב"מדרש רות" שלו מתואר הלילה האחרון של נעמי בטרם שובה ממואב לבית לחם. בגלות היא מותירה את מתיה – את בעלה, אלימלך, ואת שני בניה, מחלון וכליין וב"נעמי לא יכולה לישון" מפצירים בה בניה שלא תינטוש את את קברם:

"נעמי... אמא... לא! / היוותרי כאן איתנו, אצלנו קרוב, / אסור לך, אסור שתלכי. // לא אותו המקום שערשך בו עמדה / לא שם הוא הבית שלך, / אלא כאן, במקום בו אותנו טמנת / בקברים בעפר הלח."*

מואב בשירו של מאנגער היא עיירה בתחום המושב ובה טחנה, בוסתן תפוחים וכנסייה, וגם כמה מצבות יהודיות. ב"מדרש רות" אלוהים לא בוכה על קברים נטושים, אלא שש בערש מולדת. ועם זאת, כשמאנגער מחבר אפיטף לעצמו, ובעת ובעונה אחת לאביו, שנספה בשואה, מעורבות בו קינה ואירוניה, כאב הנטישה וקבלת הגורל:

"פה נח זמיר עצוב, ההלך שמעד, – / על משכבו שלו לראשונה – / שוליא־של־חייטים, איש פִּיט נע־ונד, / מבוע־שיר, אשר נדס קולו לעד. //

אל תעקרו מעל קברו את הדרדר, / גבשושיות שלגים אל תשקדו לגרף, –
/ הנח מתחתיהם לא ידע מכאוב. / הוא פה השלים עם הרמה והעכבר. //
אל-נא תזרו פרחים על רגב-המנוחות. / אל תעמלו לתקן את שהרסו
רוחות. / והינשוף – אל-נא תבואו לגרשו [ממצבה] // דבורה, פרפר וזבוב
יסובו כענן / תרעה באין מחריד עזו של הקברן. / ואת נפשו – הניחו
לנפשו.**

ואנחנו, ששבנו לארץ אבות, והותרנו מאחור את ערש אבות, מה בינינו ובין
הקברים?

ואני?

כבר שנים לא פקדתי את קבר הורי. מה כולה? לקחת מכונת ולרדת
לחולון. לחנות במגרש הכורכר. היה שם מוכר פרחים. ודאי יהיה גם עכשיו.
ואז, כמה רגעים של חיפוש מבוהל בין שורות מצבות. ואחר כך?

כל כך הרבה שנים מסרבת. בהחלטה, או בכניעה לחשש. רק המחשבה על
הים הסמוך מעודדת משהו. גם אז, בבוקר הקבורה, ברחתי אליו, מתקרבת
לחוף מעל גגות מחסנים ועזובה. יושבת מול המרחב עד שיבואו שאר בני
המשפחה, ויסגרו את הגלים בעפר.

ובעצם זהו סירוב בירושה. אצלנו בבית לא עלו לקברי הורים. היו רק
הימנעות ושתיקה.

למשפחתה של אמא לא היה קבר. רק אפר. שם נרדף ל"שם". מקומות
חסרי קול, חסרי מילה או מצבה, מעבר לגדות הסטיקס של האימה. אבל
גם לקברי אבותיו של אבא, שהגיעו כולם בשנות העשרים לארץ
מאוקראינה, מעולם לא עלינו. חלקם, אלו שעל הר הזיתים, היו בילדותי
מעבר לגבול הממלכה ההאשמית. אולם חלקם היו במרחק של נסיעה
באוטובוס. ועם זאת מעולם לא נחצה המרחק. ומעולם לא שאלתי את
אבא, למה?

אולם, ההימנעות כמו השתיקה לימדו אותי, בשיעורם האיטי, כי עולמות
טמונים מתחתם. כי הרי המתים דבבו לחיינו, וממילים שלא היו בבת-י
קברות. בשנות השלושים, בשכונת שערי חסד בירושלים, כתב סבי, מרדכי
גלובמן-חיות, במחברותיו השחורות את דברי הימים שלו ושל הדורות
שקדמו לו שם, בין ברודי ושפיקוב וברצלב². שלושים שנה אחר כך, בתל
אביב, כתב אבי, פנחס גוברין, את זיכרונותיו, המתחילים באוקראינה,
והמגיעים עד עמק יזרעאל של ימי גדוד העבודה. אבל, רק לאחרונה,
כשהבאתי לדפוס את כתביו של אבי³, נפתחו בפני – לראשונה בקרבה –
עיירות תחום המושב על חייהם הרוחשים, התוססים ועל בתי-העלמין שלהן
ובהם מצבות של בעלי בתים ושל אלמונים. כי הרי גם בתודעה נקברים
מקומות וננטשים ושבים וקמים לתחייה.

* מתוך נעמי קען נישט שלאפן (מיידיש: נתן יונתן).

** עפיטף: און אים אליין, לאזט אים זיין אליין (מיידיש: אברהם שלונסקי).

לימים, בהולכי בשדות עמק יזרעאל, דימיתי לשמוע, מבעד לתודעתו של אבי המת, את שתיקתם של החלוצים, זו שכיסתה על קולות ההורים וקברי האבות שננטשו בפורדוליה, גליציה, פולין ורוסיה. שתיקתם של החלוצים, ושל דורות העולים והמהגרים שבאו בעקבותם, הם שקרעו את עצמם מהשם כדי להינטע באדמה הנחרשת, בה החלו גם הם לקבור את מתייהם. ובאותה עת עצמה גם מחקו את קברות הערבים, שנדחקו ממקומם עם בואם. תיאור מכמיר על אריס ערבי, תושב שטה, החוזר בגניבה כדי לקבור את תינוקו בבית הקברות של הכפר שאדמותיו נמכרו, מצוי בזיכרונותיו של אברהם ארגוב, בן דודי, ממייסדי בית השיטה. הוא היה חלוץ צעיר שחרש בטרקטור כשנפגש עם הערבי, ושנים נשא את הזיכרון בלבו⁴.

האדמה זוכרת כאן. בשכבות שכבות של מחיקה ושתיקה, של זיכרון ושכחה. ארכיאולוגיה של עמים, תרבויות וקברים, וביניהם קברים יהודיים קדמוניים, קברים ערביים, ובתים וקברים שעוד יסיפו מחר ויינטשו. האם נלמד איפעם לחיות כאן בהווה הזוכר את מה שמתחתיו? כי איך נצפה מזרים שיחלקו כבוד לקברים שעזבנו, אם לא נכבד את החיים ואת הקבורים לצידנו? והאם יום אחד, בשוך הקרבות, מאבקי תפיסת הקרקע וקביעת הגבולות, נוכל באמת להכיל את מה שטמון כאן?

כי מה שטמון כאן פורץ את גבולות המקום, וממפה מחדש כאן ושם. הוא רוחש בגלגול מחילות ענקי של קולות השבים ומתדפקים בלי תעודות מסע, בלי קווי דואר, בלי אתרים באינטרנט. מוזכרים כי דווקא כאן "בארץ החמה היפה" לא קיים דבר ללא השם והאזן, ללא זיכרון הנדודים, ללא שכבות הארכיאולוגיה של הגולה, או ללא הקולות העכשוויים של התפוצות. ספרים, וניגונים, ופיוטים, ותפילות, ושירי מחאה, וריחות מטבח, וסיפורי גנבים, וחיבורי מדע, ומנשרים וחורבן והומור וכפירה. כל מה שהוכחש, והושתק, בשם איזה כאן ציוני מקומי, מחשש שמא לא יוכל לסבול את פיצוץ התודעה היהודי המרובה הזה. מפחד שלא יוכל לסבול את ריבוי הקולות הפנימי של עצמו. ומבלי לקבל את הפרדוקס המהותי של עוצמת התודעה בציון, זו המכוונת מעצם הריבוי, המכילה את המקום ואת הנדודים כאחד, במעין ואריאציה אנושית על תכונתו של האל, "המקום", שהוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו.

ובמילים אחרות: אפיטפים על מצבות יהודיות עוזבות בברודי הם מטאפורה למה, שבפרדוקס מהותי, רק השיבה למקום תוכל להכיל, ורק הכלתו תכונן את המקום. פיצוץ תודעה שיכיל את מה ששתוק, ומרוחק, ועוזב, את מה שרוחש ללא הרף. פיצוץ תודעה שיכיל שכבות של הווה מרובה ומנים, מקומות וקולות. ואת מה שינבוט מהעומק. כמו שיר.

הערות:

1. Jacques Lacan : Le Seminaire, Livre X, L'Angoisse (1962-3), Seuil, Paris.

2004, p. 255.

2. מרדכי גלובמן: ששים שנות חיים (הובא לדפוס על ידי שלמה ונורית גוברין), בתוך:

כתבים, הוצאת המשפחה, הדפסה שניה ומלאה, תשס"ה.

3. פנחס גוברין: היינו כחולמים, מגילת משפחה, הוצאת כרמל, 2005.

4. אברהם ארגוב: פרקי זכרונות. (הוצאת הקיבוץ, ללא תאריך), עמ' 33.